

ORATIE

3 juni 2025
in de Pieterskerk,
Utrecht

Van theologische jood naar joodse theologie

**Rede over het belang van joodse studies aan
de Protestantse Theologische Universiteit,
uitgesproken door Prof. dr. G.M.G. (Lieve) Teugels**
3 juni 2025

Protestantse Theologische **Universiteit**

Colofon

Van theologische jood naar joodse theologie - Over het belang van joodse Studies aan de Protestantse Theologische Universiteit
Prof. dr. G.M.G. (Lieve) Teugels

Oplage

250 exemplaren

Uitgever

Protestantse Theologische
Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design - Leusden

Fotografie

Rob Nelisse

Omslagfoto

Synagoga and Ecclesia in Our Time (2015),
bronzen sculptuur door Joshua Koffman.

Druk

Verloop Drukkerij - Alblasserdam

Inhoudsopgave

Van theologische jood naar joodse theologie.	4
Over het belang van joodse Studies aan de Protestantse Theologische Universiteit	
1. De theologische jood: voorbeelden uit de middeleeuwen en reformatie	6
Kinderen van de duivel	6
Overzicht van deze rede	7
Anti-joodse interpretaties in Oudheid en Middeleeuwen	7
Anti-joodse iconografie	9
Luther's anti-joodse retoriek	12
De theologische jood	13
2. Moderne Bijbelwetenschap en vervangingstheologie	16
Historische kritiek van het Oude Testament	16
Bijbelse theologie en de joden	18
Levenson en Eichrodt	19
Van de Beek	20
Tegenwicht: een realistisch beeld van het jodendom	22
3. Joodse hermeneutische theologie	24
Michael Fishbane's Jewish Hermeneutical Theology	24
Tora is niet (alleen) wet	26
4. Joodse Studies aan de PThU	28
Joodse hermeneutische theologie aan de PThU	28
Een midrasj over de sjabbat	28
Lecha dodi	30
A.J. Heschel over de Sjabbat	31
5. Voorbij de theologische jood	34
Dankwoord	36

Van theologische jood naar joodse theologie.

Over het belang van joodse Studies aan de Protestantse Theologische Universiteit

Geachte rector van de Protestantse Theologische Universiteit, beste toehoorders hier aanwezig of via de livestream,

1.

De theologische jood: voorbeelden uit de middeleeuwen en reformatie

1. De theologische jood: voorbeelden uit de middeleeuwen en reformatie

Kinderen van de duivel

Waarschijnlijk heeft u wel eens gehoord over middeleeuwse christelijke ideeën met betrekking tot joden. Eén van de beschuldigingen aan het adres van de joden in Europa gaat terug op een specifieke lezing van nieuwtestamentische teksten waaruit werd geconcludeerd dat joden kinderen van de duivel zouden zijn.¹

De bekendste tekst uit het nieuwe testament waar deze theorie op gebaseerd is, is te vinden in het achtste hoofdstuk van het Johannesevangelie.

Als God uw Vader was,' zei Jezus tegen hen, 'zou u mij liefhebben, want Ik ben bij God vandaan gekomen toen Ik hiernaartoe kwam. Ik ben niet namens mezelf gekomen, maar Hij heeft mij gezonden. Waarom begrijpt u niet wat Ik zeg? Omdat u mijn woorden niet kunt aanhoren. Uw vader is de duivel, en u doet maar al te graag wat uw vader wil. Hij is vanaf het begin een moordenaar geweest. Hij hoort niet bij de waarheid, omdat er geen waarheid in hem is. Wanneer hij liegt, spreekt hij zoals hij is: een aartsleugenaar, de vader van de leugen.

- (Joh 8:39-44, NBV21)

Deze tekst is in de interpretatiegeschiedenis vaak als volgt begrepen: Jullie vader is de duivel, en de duivel is een moordenaar, ergo: jullie zijn moordenaars.

Het verband met een tweede, misschien nog wel bekendere, christelijke beschuldiging aan het adres van de joden, namelijk de Godsmoord, is hier niet ver weg. Deze houdt verband met het ongelukkige vers in Mattheus 27:25,

¹ Zie Joshua Trachtenberg, *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and Its Relation to Modern Anti-Semitism*, onder redactie van Marc Saperstein, 2nd edition (first: 1943) (Philadelphia: Jewish Publication Society, 2002); Bernhard Lang, 'Der Teufel und die Juden', in *Teufelsglaube*, onder redactie van Herbert Haag (Tübingen: Mohr Siebeck, 1974), 477-89. Zie ook mijn PThU Bijbelblog "joden als Duivelskinderen" (2 mei 2024): <https://www.pthu.nl/Bijbelblog/2024/05/joden-als-duivelskinderen/>.

waar joodse omstaanders bij het kruis zouden hebben gezegd: “zijn bloed kome over ons en onze kinderen.” De beschuldiging van Godsmoord wordt door sommige geleerden beschouwd als de meest fundamentele idee achter alle anti-joodse christelijke aantijgingen, en zelfs achter alle samenzweringstheorieën, waarop alle andere teruggaan.²

Overzicht van deze rede

In deze rede wil ik u meenemen op een tijdreis doorheen anti-joodse stereotypen in de christelijke interpretatietraditie van de Bijbel. We beginnen in de Oudheid en gaan dan snel door naar de Middeleeuwen en vandaar naar de Reformatie. In dit eerste deel zullen we vooroordelen en stereotypen bespreken zoals dat van de Kinderen van de Duivel en de Godsmoord die ik al kort noemde: Onverbloemde uitingen van christelijk anti-judaïsme. Ik zal dan ook uitleggen wat ik bedoel met “theologische jood.” In het tweede deel reizen we in versneld tempo door naar de 19de en 20ste eeuw om te kijken naar negatieve vooroordelen over joden in de academische theologie, met name de Bijbelwetenschappen. We zullen zien dat de anti-joodse tendensen hier vaak verbloemder zijn, gecamoufleerd in een wetenschappelijk jasje, en soms zelfs vermomd als philo-judaïsme. In het derde deel wil ik u bekend maken met een joodse vorm van Bijbelse theologie, de joodse hermeneutische theologie, om in het vierde deel te onderzoeken hoe deze, in gewijzigde vorm, ingezet kan worden in het onderwijs aan de PThU. Tenslotte concludeer ik in het vijfde deel hoe we de “theologische” jood achter ons kunnen laten.

Anti-joodse interpretaties in Oudheid en Middeleeuwen

Vandaag de dag wordt de tekst van Johannes 8, over de duivelskinderen, door mijn collega's Nieuwe Testament uitgelegd als retoriek. In de context van het Johannesevangelie zijn deze woorden deel van een twistgesprek tussen verschillende groepen joden.³ Deze aan Jezus toegeschreven woorden zijn door

-
- 2 Dit is bijvoorbeeld de stelling van Roland Cerny-Werner in zijn presentatie (die ik heb meege-maakt in Salzburg): “Sein Blut komme über uns – „Gottesmord“ als tragende Säule europäischer Kirchengeschichte.” Zie de beschrijving van de presentatie hier: <https://appica.events/en/event/museumsgespraech-sein-blut-komme-ueber-uns-gottesmord-als-tragende-saeule-europaeischer-geschichte-e4c81c>. Zie ook zijn presentatie op de EUARE conferentie in Palermo, 22 mei 2024: “Deicide – origins and antisemitic fundament of Christian theology.”
 - 3 Zie Adele Reinhartz, “‘Children of the Devil’: John 8:44 and Its Early Reception”, in *Confronting Antisemitism from the Perspectives of Christianity, Islam, and Judaism*, onder redactie van Armin Lange e.a., *An End to Antisemitism! 2* (Berlin: De Gruyter, 2020), 43-54.

de auteur dik aangezet om een punt te maken, namelijk dat het verbond met God voortaan alleen via geloof in Jezus als zoon van God verloopt. Retoriek is niet hetzelfde als waarheid. Het is echter niet moeilijk om, in een latere situatie, zonder de context van het intern-joodse twistgesprek, in deze passage een waarheidsclaim te lezen. Die zogenaamde waarheid luidt dan: Joden zijn geen echte kinderen van God en van Abraham, zoals de Hebreeuwse Bijbel getuigt, maar van de duivel. Omdat ze dit zijn kunnen ze het ook niet helpen dat ze slecht zijn, en kunnen ze eigenlijk ook niet veranderen. We vinden deze lezing al heel snel, bij de vroege kerkvaders.

In zijn waarschuwing aan het adres van christenen in de vierde eeuw die graag naar de synagoge gingen, argumenteert Chrysostomus dat naar de synagoge gaan hetzelfde is als met de duivel dineren. Hij maakt de volgende vergelijking: Zou je iemand, die je zoon heeft vermoord, niet vermijden en beschouwen als een boze demon, of als de duivel zelf? Je zou zeker niet met hem in dezelfde ruimte willen verblijven. Zou je dat dan wel doen met degene die de zoon van je Heer heeft vermoord? Als je naar de synagogen van de joden gaat en met hen de feestdagen viert, dan betekent dat, dat je met demonen viert, want wie de zoon van God vermoordt kan alleen een demon zijn.⁴

Ook hier zie je weer dat de beschuldiging van Godsmoord wordt gekoppeld aan het zijn van kinderen van de duivel. Beide beschuldigingen zijn twee kanten van een heel lelijke medaille, en beide vinden we terug tot ver na de middeleeuwen.

Een derde aantijging, verbonden met de Godsmoord en het zijn van kinderen van de duivel, is de beschuldiging van rituele moord. Deze beschuldiging houdt in dat joden christelijke kinderen vermoorden omdat ze hun bloed nodig hebben voor het vervaardigen van matses, het ongedesemde brood dat gegeten wordt op het joodse paasfeest. Vanwege deze beschuldiging van rituele moord zijn ettelijke joden in de middeleeuwen op de brandstapel terecht gekomen.⁵

-
- 4 Eigen parafrase van Johannes Chrysostomus, *Acht homilieën tegen judaïserende christenen*, homilie 1.7.5 (en passim). Zie <https://ccjr.us/dialogika-resources/primary-texts-from-the-history-of-the-relationship/chrysostom>.
 - 5 Zie hierover bijvoorbeeld: Gavin I. Langmuir, *History, Religion, and Antisemitism*, A Centennial Book (Berkeley: Univ. of California Press, 1990), 298-300; Stefan Rohrbacher en Michael Schmidt, *Judenbilder: Kulturgeschichte antijüdischer Mythen und antisemitischer Vorurteile*, Kulturen und Ideen

Deze legenden van rituele moord en banden met de duivel worden beschouwd als de eerste vormen van samenzweringstheorieën gericht tegen de joden als groep, die uit zouden zijn op het telkens herbeleven van de Godsmoord. Rituele kindermoord door joden zou volgens deze theorie een manier zijn om, by proxy, Jezus opnieuw te vermoorden.⁶ Zelfs vandaag zijn er mensen die oprecht denken dat joden een band met satan⁷ hebben en zelfs dat joodse baby's met hoorns worden geboren.⁸

Ook samenzweringstheorieën gaan vaak samen met verhalen over satanistische kerken waar baby's zouden worden gedood en hun bloed gedronken.⁹ Joden worden in deze samenzweringsverhalen niet altijd meer expliciet genoemd, maar de motieven zijn identiek, en jodenhaat ligt vaak zo dicht onder de oppervlakte dat er niet veel nodig is om deze weer expliciet te maken.¹⁰ Ik kan hier in deze context niet verder op ingaan maar het is een onderzoeksterrein waar wij binnen de leerstoelgroep, en breder in de PThU, over nadenken en dat we willen uitbouwen tot een onderzoeksproject.

Anti-joodse iconografie

In de middeleeuwen kwamen deze motieven, de Godsmoord, de rituele moord, en de duivelskinderen, vaak terug in de vorm van afbeeldingen. Alle registers worden daarbij opengetrokken om voor de ongeletterde christenen duidelijk te

(Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1991); Samira El Ouassil en Friedemann Karig, *Erzählende Affen: Mythen, Lügen, Utopien* (Berlin: Ullstein, 2022).

6 Zie noot 2.

7 Michael Barkun, *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America* (Berkeley, Calif.: University of California Press, 2006), 152 en passim.

8 Zie bijv. Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, 45-46; Ruth Mellinkoff, *The Horned Moses in Medieval Art and Thought* (Berkeley: University of California Press, 1970), 121-37; Langmuir, *History, Religion, and Antisemitism*, 247.265.293. Het geloof dat Joden hoorns hebben kan te maken hebben met de verkeerde lezing van Exod 34:29 die stelt dat Mozes hoorns had. Dit gaat terug op een foute vertaling van het Hebreeuwse *karan* (stralen) met *cornuta* (gehoornd) in de Vulgaat. Op oude schilderijen is een dergelijke afbeelding van Mozes vaak te vinden, bijvoorbeeld bij de beroemde Mozes van Michelangelo. Het beeld van de hoorns is echter een eigen leven gaan leiden, verbonden met de gehoornde duivel en toegepast op alle Joden. Op de opvatting dat alle Joden hoorns hebben wordt gezinspeeld in de roman *In the Beginning* van Chaim Potok (1975). Zie voor een recent statement in een interview met Natasha van Weezel:

<https://wnl.tv/2017/05/02/gehoord-op-scholen-joden-hoorns-en-zuigen-aan-pik-babys>.

9 Tom Phillips en Jonn Elledge, *Conspiracy. A History of Bull*cks Theories, and How Not to Fall for Them* (London: Headline Publishing Group, 2022); Barkun, *A Culture of Conspiracy*, 78 en passim.

10 Barkun, *A Culture of Conspiracy*, 141. Barkun noemt dit "refracted antisemitism."

maken dat joden echt kinderen van de duivel zijn en verantwoordelijk waren voor de dood van Jezus. Het eenvoudigste was natuurlijk het afbeelden van joden met hoorns. Soms worden joden ook in verband gebracht met een gehoornde geit of bok, een meer onrechtstreekse associatie met de duivel. Ik wil u een afbeelding laten zien van een reliëf dat aanwezig was op een brug over de Main in Frankfurt. De toren bestaat niet meer en de afbeeldingen zijn daarmee dus ook verdwenen, op die plaats. Wat u hier ziet is daarom een replica.

Op deze afbeelding zien we de combinatie van de twee motieven die ik noemde: de rituele moord (boven) en de associatie van joden met de duivel. En u ziet natuurlijk nog iets anders: het grote varken. Dat is een zogenaamde Judensau. De combinatie van de drie motieven is zeer ontvlambaar en heeft geschiedenis gemaakt via Luther, daarom wil ik ze kort bespreken.

Bovenaan de afbeelding ziet u de gebonden en doorboorde Simon van Trente, een christelijk kind dat door joden zou zijn vermoord vanwege zijn bloed: het is een van de oudste beschuldigingen van rituele moord door joden. Tegenover deze afbeelding hing een kruisbeeld waardoor de boodschap duidelijk was: aan de ene kant de gekruisigde Jezus en aan de andere kant de door joden geofferde Simon van Trente, het symbool van het telkens opnieuw vermoorden van de zoon van God.¹¹ Onderaan ziet u een paar joden op en rond een Judensau, in gezelschap van een gehoornde duivel en een joodse vrouw met een geit.

De Judensau is een onderwerp waarnaar ik vorig jaar als Marko Feingold-fellow in Salzburg onderzoek heb gedaan.¹² Heel kort samengevat gaat het om afbeeldingen van joden in combinatie met een vrouwelijk varken, waar de joden aan drinken, op zitten en allerlei perverse handelingen mee verrichten.¹³ De keuze

11 Debra Higgs Strickland, *Saracens, Demons, & Jews: Making Monsters in Medieval Art* (Princeton, NJ etc.: Princeton University Press, 2003), 116-19.

12 De lezing die ik daar hield is gepubliceerd als Lieve M. Teugels, 'The Judensau. A Christian Antisemitic Concept with Ancient Roots', *Biblische Notizen* 203 (2024): 107-44. Zie ook mijn PThU Bijbelblog: <https://www.pthu.nl/Bijbelblog/2024/09/antisemitisme-een-modern-fenomeen/>.

13 De standaardstudie over dit onderwerp is Isaiah Shachar, *The Judensau. A Medieval Anti-Jewish Motif and its History* (London: Warburg Institute, 1974). Zie verder o.a.: Birgit Wiedl, 'Laughing at the Beast: The Judensau: Anti-Jewish Propaganda and Humor from the Middle Ages to the Early Modern Period', in *Laughter in the Middle Ages and early modern times: epistemology of a fundamental human behavior, its meaning, and consequences*, onder redactie van Albrecht Classen (Berlin: De

van het varken is uiteraard niet toevallig gezien de prototypische joodse afkeer van alles wat met een varken te maken heeft.¹⁴ Maar elementairder nog is de negatieve associatie van mensen met dieren. Als je zegt dat iemand een dier is, dan is die persoon geen echte mens. Deze associaties gaan verder dan vergelijkingen of metaforen, het gaat om identificaties.¹⁵ Zowel de associatie van joden met dieren, als met de duivel wijst op ontmenselijking. En daarmee zouden we kunnen zeggen dat racistisch antisemitisme geen modern verschijnsel is, maar van alle tijden.¹⁶ Het was er al in de middeleeuwse christelijke kunst, en het is er nog steeds, met dezelfde motieven, vandaag. De Belgen onder ons herinneren zich wellicht het carnaval in Aalst in 2020 waar zogenaamde “klaagmieren” rond werden geparadeerd: figuren uitgedost als mieren in een ultra-orthodoxe joodse outfit met shtreimel en zwarte zijden jas. De duivel en dieren: het wijst allemaal op niet alleen anti-joodse, maar ook op racistische, dus antisemitische ideeën.

Gruyter, 2019), 325-64; Antje Vanhoefen, ‘„Judenhut“ und „Judensau“. Ein Beitrag zur Darstellung von Juden in der bildenden christlichen Kunst’, in *Jüdische Familien aus Arnstadt und Plaue. Katalog zur Sonderausstellung im Schlossmuseum Arnstadt*, 2021, 212-21.2019

- 14 Max D. Price, *Evolution of a Taboo: Pigs and People in the Ancient Near East*, Oxford Scholarship Online (Oxford University Press, 2020); Claudine Fabre-Vassas, *The Singular Beast : Jews, Christians & the Pig* (New York: Columbia University Press, 1997); Misgav Har-Peled, ‘The Dialogical Beast. The Identification of Rome with the Pig in Early Rabbinic Literature’ (PhD thesis, Baltimore, John Hopkins, 2013).
- 15 Iets gelijkaardigs kan gezegd worden over de “reptielen” theorie, o.a., gepropageerd door de Britse complottheoreticus David Icke, die stelt dat sommige mensen eigenlijk reptielen zijn die we wereld willen overheersen. Satanisme en andere rituelen, alsook pedofilie, zijn onderdelen van deze complottheorie. Icke beweert dat de “reptilians” uit het heelal komen en dat ze via bloedlijnen regeren over de wereld (zoals het Britse koningshuis of Amerikaanse presidenten). Zie een interview met Icke hier: <https://www.youtube.com/watch?v=ahjBFxtGsCs>. De theorie is bekritiseerd als een vorm van moderne mythevorming, en sommigen beschouwen haar als antisemitisch gecodeerd (de Rothschilds spelen een rol in de theorie), afhankelijk van hoe de “machthebbers” worden omschreven. Zie hierover Barkun, *A Culture of Conspiracy*, 141-57. In Nederland kreeg de reptielen-theorie politieke aandacht toen Thierry Baudet, leider van Forum voor Democratie, in 2022 verklaarde dat de wereld wordt geregeerd door “kwaadaardige reptielen”. Deze uitspraak leidde tot een schorsing van acht dagen in de Tweede Kamer.
- 16 Christof Mackinger, ‘... der Schlüssel zum Pogrom« Tier-Metaphern im Rassismus der europäischen Wissenschaften des 18., 19. und 20. Jahrhunderts’, in *Tiere Bilder Ökonomien Aktuelle Forschungsfragen der Human-Animal Studies*, onder redactie van Chimaira – Arbeitskreis für Human-Animal Studies (Bielefeld: Transcript Verlag, 2013), 187-211.

Luther's anti-joodse retoriek

Terug naar de Middeleeuwse afbeeldingen van joden met duivels en varkens. Misschien denkt u: Dat zijn allemaal bijgelovige katholieke ideeën en afbeeldingen waar de reformatie een eind aan heeft gemaakt. Helaas is dat niet het geval. Al deze middeleeuwse beschuldigingen werden in de 16de eeuw nieuw leven ingeblazen door niemand minder dan Maarten Luther.¹⁷

In zijn zeer anti-joodse geschrift *Over de joden en hun Leugens* vinden we alle middeleeuwse beschuldigingen aan het adres van de joden terug, inclusief het drinken van het bloed van christelijke kinderen. Hij ziet in deze verhalen het uitkomen van Johannes 8. De joden zouden niet tussen de christenen moeten leven, schrijft hij “terwijl wij toch niemand zo goed bejegenen en tegelijk van niemand zoveel te lijden hebben dan van die slechte duivelskinderen, dat slangengebroad.”¹⁸

In een ander geschrift “*Vom Shem Hamphoras und Vom Geschlecht Christi*”¹⁹ gaat Luther specifiek in op een 14de-eeuwse afbeelding van een Judensau in zijn stad Wittenberg waarover hij het volgende schrijft:

Er is hier in Wittenberg op onze parochiekerk een zeug in steen gehouwen. Daar liggen jonge biggen onder en joden die zuigen. Achter de zeug staat een rabbijn die de rechterpoot van de zeug omhooghoudt; en met zijn linkerhand trekt hij de staart omhoog en kijkt met grote ijver onder de staart van het zwijn in de talmoe, alsof hij daar iets zeer slims en bijzonders kan lezen en ontdekken.

Hierna maakt Luther een opmerking over de naam van God die de joden niet uitspreken en die hij in verband brengt met de mest van het zwijn, daarbij gebruik makend van een bekende joodse techniek van Bijbelinterpretatie.²⁰

17 Zie hierover: Thomas Kaufmann, ‘Luthers “Judenschriften”’, in *Ein Beitrag zu ihrer historischen Kontextualisierung* (Mohr Siebeck GmbH & Co. KG, 2013).

18 Martin Luther, *Von den Juden und ihren Lügen* (Wittenberg, 1543). René Süß, *Luthers theologisch testament. Over de joden en hun leugens. Inleiding, vertaling, commentaar* (Amsterdam: VU University Press, 2006), 484-85. Zie de Duitse tekst ook hier: <https://www.pthu.nl/over-ptthu/organisatie/medewerkers/m.matthias/downloads/09-luther-von-den-juden-und-ihren-luegen-wa-53-417ff.pdf>.

19 Voor de originele tekst, zie: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/details/bsb10195130>.

20 De gehele passage luidt in het originele Duits van zijn tijd: “Est is hier zu Wittemberg an unser

Het gaat hier om een reactie tegen joodse kabbalistische lezingen, dus ook hier zouden we kunnen spreken van een specifieke retorische context waarbij Luther de overdrijving niet schuwt. Maar de rol van Maarten Luther op de ontwikkeling van antisemitische retoriek mag niet worden onderschat. Ik vind het daarom noodzakelijk dat onze studenten, al in de bachelor, bekend worden gemaakt met deze kant van Luther. Ik kom nog te vaak studenten tegen die in het derde jaar van de bachelor geschokt bekennen dat ze geen idee hadden van deze uitspraken van Luther. Deze zijn echter net zo goed onderdeel van de reformatiegeschiedenis als alle zinvolle en kritische dingen die Luther ook heeft gezegd.

De theologische jood

Voor ik overga tot een modernere vorm van anti-joods theologiseren, wil ik even pauzeren en reflecteren op het begrip “theologische jood” dat ik hier aan de orde stel. Het is belangrijk te benadrukken dat het hier gaat om een theologische constructie. Vele van de anti-joodse afbeeldingen en zelfs van de bloedlegenden zijn ontstaan in plaatsen waar weinig joden woonden, of in tijden waarin geen bijzondere sociale spanningen tussen joden en christenen waren. Het gaat dus om constructies die bedoeld waren om christenen te sterken in het eigen geloof. En wat is een betere manier om identiteit te bevestigen dan zich te keren tegen een andere groep waarvan men niet erg veel afwijkt, waar men zijn God en zelfs een deel van zijn Bijbel mee deelt? Ik vat “theologisch” hier overigens breed op: vele elementen in dit construct hebben te maken met opvattingen en angsten in de christelijke maatschappij in het algemeen, en werden veel breder gedragen dan door theologen alleen. Je zou het elementen van een volkstheologie kunnen noemen.

Er zijn geleerden die opperen dat specifieke beschuldigingen, met name de beschuldiging van rituele moord—die exegetisch kan worden teruggevoerd op

Pfarrkirchen ein Saw inn Stein gehauen da ligen junge ferchel und Juden unter die saugen. Hinder der Saw stehet ein Rabin der hebt der Saw das rechte Bein empör und mit seiner linchen hand zeucht er den pirtzel uber sich bückt und cuckt mit grossem vleis der Saw unter dem pirtzel inn den Thalmud hineinals wolt er etwas scharffs und sonderlichs lesen und ersehen. Dasselbsher haben sie gewislich ir Schem Hamphoras [...] Die zu möcht man leicht das wort Schem hamphoras zihen und keren nemlich Peres Schama [da gibt Mist].“ Luther “leest” daarbij de Hebreeuwse woorden *sjem hameforasj* (de expliciete naam, i.e., van God, het tetragrammaton) als *sjam haperesj* (daar is de mest). Dit is een persiflage op het rabbijnse woordspel met de ongevocaliseerde Hebreeuwse tekst, die bekend staat als *al tikre... ela* (lees niet.... maar). Het is uiteraard bijzonder kwalijk dat dit uitgerekend met een naam van God gebeurt.

teksten die gaan over de kruisdood van Jezus maar veel verder gaat dan exegese—te maken hebben met onzekerheden en twijfels van de christenen zelf. Men kan hierbij denken aan twijfels over de eucharistie, waarvan men op een bepaald moment ging benadrukken dat men echt het bloed van Jezus dronk en echt het vlees van Jezus at: de zogenaamde transsubstantiatie. De angst voor wat men zag als kannibalisme zou men dan geprojecteerd hebben op een groep buiten de eigen groep, namelijk de joden.²¹ Hoe het ook zei — en waarschijnlijk is het een combinatie van lezen van Bijbelteksten zonder kennis van de context waarin ze geschreven zijn, het zoeken naar een zondebok, economische problemen, het vestigen van de eigen identiteit, en het omgaan met twijfels— het heeft vorm gekregen in de constructie van een theologische jood die niets te maken heeft met feitelijke joden. En helaas is de theologische jood nog niet geheel verdwenen.

Voor we naar de dag van vandaag gaan, wil ik het hebben over de periode rond 1900: de tijd waarin de moderne, kritische Bijbelwetenschap vorm kreeg.

21 Een meer gesublimeerde godsmoord-beschuldiging aan het adres van de joden was hostie-profanatie, de aantijging dat joden een hostie zouden hebben gestolen en doorboord. Ook onder deze beschuldiging hebben joden echter zwaar geleden. Aan de andere kant leverde deze legende ook mirakels op, want de hostie zou ook werkelijk gebloed hebben. Zie in verband met een dergelijk "mirakel" in Brussel: Luc Dequeker, *Het sacrament van mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen* (Leuven: Davidsfonds, 2000). "ISBN":"978-0-520-06141-5", "language":"eng", "number-of-pages":"ix+380", "publisher":"Univ. of California Press", "publisher-place":"Berkeley", "source":"ubsearch.sbg.ac.at", "title":"History, religion, and antisemitism", "author":{"family":"Langmuir", "given":"Gavin I."}, "issued":{"date-parts":["1990"]}, "locator":"299", "label":"page", {"id":2, "uris":["http://zotero.org/users/3250923/items/A9FHLBY5"], "itemData":{"id":2, "type":"book", "event-place":"Leuven", "language":"nl-NL", "publisher":"Davidsfonds", "publisher-place":"Leuven", "title":"Het Sacrament Van Mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen", "author":{"family":"Dequeker", "given":"Luc"}, "accessed":{"date-parts":["2024", 7, 17]}, "issued":{"date-parts":["2000"]}}}, "schema":"https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json"}]

2.

Moderne Bijbelwetenschap en vervangingstheologie

2. Moderne Bijbelwetenschap en vervangingstheologie

Historische kritiek van het Oude Testament

Op het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw, herrees de theologische jood in een wetenschappelijk, historisch jasje, in scène gezet door de Duitse coryfeeën van de Hogere Bijbelkritiek. De meest bekende daarvan was Julius Wellhausen. Onder het mom van geschiedenis van Israël presenteerde hij de ontwikkeling van de geschriften van de Hebreeuwse Bijbel als een neerwaartse spiraal.²² De oudste delen van de Hebreeuwse Bijbel vertegenwoordigen, volgens Wellhausen, een natuurlijke religie, geaard in de eigen bodem, en geleid door profeten. De jongere geschriften echter, ontstaan tijdens en na de Babylonische ballingschap, zouden een ritualistische religie vertegenwoordigen, geleid door priesters. Het zijn deze jongere Bijbelse geschriften die, volgens Wellhausen, uiteindelijk uitmondde in het jodendom zoals het zich in de tijd van Jezus, maar ook nog in zijn eigen tijd, manifesteerde. Wellhausen zag het christendom daarentegen als de rechtstreekse opvolger van de profeten, en van de oudste pure laag van de Hebreeuwse Bijbel. Dit alles werd gepresenteerd als kritische wetenschap, maar het is duidelijk dat hier, behalve een typisch romantisch wereldbeeld, ook een triomferend christelijk beeld van religie achter zat, waarbij het christendom het jodendom heeft vervangen. Ik geef slechts één treffend voorbeeld van Wellhausen's manier van denken over het jodendom in Jezus' tijd. Cynisch genoeg komt dit uit het lemma "Israël" dat hij schreef voor de Encyclopedia Britannica.

Jezus bespot de werken van de wet: het wassen van handen en vaatwerk, het geven van tienden van munt en komijn, en zelfs het zich onthouden van goetdaden op de sabbat. Tegenover de onoprechte zelfheiliging stelt Hij een ander moreel principe: de naastenliefde [...] Zo houdt religie op een kunstje te zijn dat de rabbijnen en farizeeën beter

22 Julius Wellhausen, *Israelitische und jüdische Geschichte* (1895) (Berlin: De Gruyter, 2018); Julius Wellhausen, *Prolegomena zur Geschichte Israels* (Berlin: Reimer, 1905); Julius Wellhausen, *Prolegomena to the History of Ancient Israel. With a Reprint of the Article Israel from the Encyclopaedia Britannica* (Gloucester: Peter Smith, 1983).

*begrijpen dan het ongeletterde volk, dat de wet niet kent. De hoogmoed van de schriftgeleerden wordt door Jezus streng veroordeeld; [...] Zijn tegenstelling tot het jodendom is het meest duidelijk in zijn opvatting van het Koninkrijk der Hemelen. ...*²³

Ik laat achterwege om rabbijnse teksten over het Koninkrijk der Hemelen te citeren. En het Onze Vader, dat over het koninkrijk van God in de Hemelen gaat, verschilt in niets van een joods gebed.²⁴ Maar het moge duidelijk zijn wat Wellhausen hier doet: Zijn schets van het jodendom ten tijde van Jezus is er alleen op gericht om Jezus als een lichtend baken tegen de duistere achtergrond van het toenmalige jodendom te laten verschijnen.

De historische kritiek van de Bijbel, in het begin een voornamelijk Duits-protestants-christelijke onderneming, riep heftige tegenreacties op van joodse wetenschappers in die tijd. De bekendste is Solomon Schechter die er zijn rede “Higher Criticism-Higher Antisemitism” uit 1903 aan wijdde.²⁵ Maar ook Benno Jacob en andere joodse geleerden fulmineerden tegen de Hogere Bijbelkritiek, niet in het minst omdat ze die als anti-joods ervoeren.²⁶ Over het anti-joodse

23 Eigen Nederlandse vertaling van passage uit de appendix “Israel,” in de Engelse vertaling *Prolegomena to the History of Israel*, 510

24 Zie de PThU Bijbelblog van mijn voorgangster Dineke Houtman: “Het Onze Vader” (22 april 2016): <https://www.pthu.nl/Bijbelblog/2016/04/het-onze-vader/> David Flusser vertelt dat hij op de Duitse lagere school die hij bezocht als jood het Onze Vader zonder enig probleem heeft meegebeden, omdat het een voluit joods gebed is, en zo denk ik er ook over. Zie G.C den Hertog, “David Flusser (1917-2000)”, in *Vrede over Israël* 44/5 (2000), online gepubliceerd: <https://www.kerkenisrael.nl/vrede-over-israel/voi44-5c.php>.

25 Deze toespraak werden gehouden tijdens de conventie van de Central Conference of American Rabbis in 1903, tijdens het zogenaamde *Judean Banquet*. Deze is later gepubliceerd als Solomon Schechter, ‘Higher Criticism-Higher Antisemitism’, in *Seminary Addresses and Other Papers* (Cincinnati: Ark Publishing, 1915), 35-39. Mijn tweede Marko-Feingold lezing met de titel “Higher Bible Criticism = Higher Antisemitism? A Historical and Contemporary Examination” ging over deze kwestie. Zie Lieve M. Teugels, ‘Solomon Schechter’s Higher Bible Criticism Higher Antisemitism and Wellhausen’s Prolegomena. A Historical Examination’, *NTT Journal for Theology and the Study of Religion*, 2025. (in productie)

26 Zie de inleiding in de originele Duitse versie van Benno Jacob, *Das erste Buch der Tora: Genesis* (Berlin: Schocken Verlag, 1934); Benno Jacob, ‘Unsere Bibel in Wissenschaft und Unterricht’, *Allgemeine Zeitung des Judentums* 62, nr. 43-45 (1898): 511-513.525-526.534-536; Walter Jacob, *Benno Jacob: Scholar and Fighter*, 1st ed, Jüdische Miniaturen (Hentrich & Hentrich); Bd. 115A; Vol. 115A (Berlin: Hentrich & Hentrich, 2012); Christian Wiese, ‘Ein “Schrei ins Leere”? Die Wissenschaft des Judentums und ihre Auseinandersetzung mit den Judentumsbildern des Protestantismus am Beispiel Benno Jacobs’, in *Die Exegese hat das erste Wort. Beiträge zu Leben und Werk Benno Jacobs*, onder redactie

klimaat van de Duitse Bijbelwetenschap op het einde van de 19de en in het begin van 20ste eeuw is veel geschreven²⁷ en er valt nog veel te onderzoeken,²⁸ maar hierop ingaan zou me te ver leiden.

Bijbelse theologie en de joden

Ook in Bijbelse theologieën die tot stand kwamen tot ver in de 20ste eeuw, wordt de joodse Bijbel voorgesteld als een voorbereiding op het Nieuwe Testament, die daarin uitloopt en “voltooid” wordt en daarmee ook zijn taak heeft vervuld.²⁹ In zijn studie “Why Jews Are Not Interested in Biblical Theology,” opgenomen in zijn boek *The Hebrew Bible, the Old Testament and Historical Criticism*³⁰ kruist Jon Levenson in het bijzonder de degen met Walter Eichrodt en Gerhard von Rad.

Om een lang verhaal kort te maken toont Levenson aan:

(1) dat een christelijke Bijbelse theologie – waarbij de Bijbel zowel het Nieuwe als het Oude Testament bevat – uit de aard van de zaak inhoudt dat het Nieuwe Testament op zijn minst als context, en meestal ook als vervulling of voltooiing van het Oude Testament wordt gezien. Vaak wordt dat door de auteurs van de Bijbelse theologieën ook erkend. Maar daarmee is zo’n theologie dus niet relevant voor joden.

(2) dat een gelijkaardige joodse theologie, die in plaats van het Nieuwe Testament de Talmoed en de Midrasj als joodse context neemt, geen Bijbelse theologie is, omdat geen enkele jood claimt dat de Talmoed en de Midrasj bij de Bijbel horen, en deze niet worden gezien als voltooiing daarvan.

van Walter Jacob en Almuth Jürgensen (Stuttgart: Calwer, 2002), 49-69; Rüdiger Liwak, ‘Exegese zwischen Apologie und Kontroverse. Benno Jacob als jüdischer Bibelwissenschaftler’, in *Mazel tov: interdisziplinäre Beiträge zum Verhältnis von Christentum und Judentum; Festschrift anlässlich des 50. Geburtstages des Instituts Kirche und Judentum*, door Markus Witte en Tanja Pilger (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012), 55-76.

27 Christian Wiese, *Challenging Colonial Discourse: Jewish Studies and Protestant Theology in Wilhelmine Germany* (Leiden: Brill, 2005).

28 Anne-Catherine Pardon werkt momenteel aan de ETF in Leuven aan een doctoraat over de antisemitische ideeën van de Nieuwtestamenticus Gerhard Kittel.

29 Zie mijn PTHU Bijbelblog “Vervulling en vervanging: is christelijk geloof zonder broedermoord mogelijk?” (20 februari 2025): [://www.pthu.nl/Bijbelblog/2025/02/vervulling-en-vervanging-is-christelijk-geloof-zonder-broedermoord-mogelijk/](https://www.pthu.nl/Bijbelblog/2025/02/vervulling-en-vervanging-is-christelijk-geloof-zonder-broedermoord-mogelijk/).

30 Jon D. Levenson, ‘Why Jews Are Not Interested in Biblical Theology’, in *The Hebrew Bible, the Old Testament and Historical Criticism* (Louisville: Westminster John Knox Press, 1993), 33-61.

Daarom concludeert Levenson dat joden geen interesse hebben in een Bijbelse Theologie. Bovendien – en dat is essentieel – wordt de christelijke Bijbelse theologie door joden vaak als beledigend beschouwd, omdat die meestal een vertekend, en vaak ook een negatief beeld van het jodendom ophangt.

Levenson en Eichrodt

Laten we daarvan een voorbeeld geven, uit de Theologie van het Oude Testament van Walther Eichrodt (1933), waar hij het heeft over de sjabbat.

Pas de geleidelijke verandering van de oudtestamentische religie in de religie van strikte naleving in het late jodendom heeft van de weldaad van de sabbat een zware prestatie en last gemaakt.³¹

Levenson observeert correct dat er geen enkele literaire bron is van wat Eichrodt het “late jodendom” noemt, maar wat we nu “vroeg jodendom” noemen,³² die de sjabbat als een zware last voorstelt.³³ Hij vraagt zich daarbij af hoe Eichrodt zou hebben gereageerd op Abraham Heschel's boek *The Sabbath*.³⁴ Je hoeft Heschel niet eens te lezen maar gewoon een joods gebedenboek, of nog beter naar een synagogedienst te gaan op sjabbat, om te zien dat de sjabbat wordt beschreven en beleefd als een vreugde, als een oneg in het Hebreeuws, letterlijk: een genot. Ik kom hier nog op terug.

Terugkerend naar Eichrodt's opmerking over de sjabbat als een last, zien we hier een typische trek van bepaalde christelijke theologische voorstellingen van het jodendom: namelijk geen enkel contact met het levende jodendom, met hoe joden zelf hun jodendom en hun feesten en gebruiken beleven.

31 Walther Eichrodt, *Theologie des Alten Testaments, I-III*, 7de dr. (Vandenhoeck & Ruprecht, 1962), Vol 1, 78. “Erst die allmähliche Umwandlung der alttestamentlichen Religion in die Religion der strengen Observanz im Spätjudentum hat aus der Wohltat des Sabbats eine schwere Leistung und Belastung gemacht.” Eigen vertaling.

32 Zie hierover Konrad Schmid, ‘The Rise and Fall of the Notion of “Spätjudentum” in Christian Biblical Scholarship’, in *Protestant Bible Scholarship: Antisemitism, Philosemitism and Anti-Judaism*, onder redactie van Arjen F. Bakker e.a. (Leiden: Brill, 2022), 63-78.

33 Levenson, ‘Why Jews Are Not Interested in Biblical Theology’, 19.

34 Idem, noot 36. De verwijzing is naar Thomas Kaufmann, ‘Luthers “Judenschriften”’, in *Ein Beitrag zu ihrer historischen Kontextualisierung* (Mohr Siebeck GmbH & Co. KG, 2013), 1-231, <https://www.mohrsiebeck.com/buch/luthers-judenschriften-9783161528736/>.

*"Judensau en Simon van Trente",
Afbeelding op Brückenturm Frankfurt-am-Main.*

Marc Chagall, "*Mozes ontvangt de Tora*" (1966),
Wikimedia commons

De enige informatie over het jodendom komt vaak uit het Oude of Nieuwe Testament, tweeduizend of drieduizend jaar oud dus.³⁵

Van de Beek

In onze tijd is een Bijbelse theologie die het jodendom expliciet als minderwaardig voorstelt, zoals die van Eichrodt,³⁶ niet meer vaak te vinden is in de academie, en ze wordt zeker niet onderwezen aan de PTHU. Een eigentijdse, christelijke, Bijbelse Theologie die wel rekenschap geeft van de joodse interpretatiegeschiedenis van de Hebreeuwse Bijbel is bijvoorbeeld die van Walter Brueggeman, en dat is zeker niet de enige.³⁷

Daarentegen circuleren er nog populaire theologische werken, ook in Nederland, die op een onjuiste, en vaak negatieve manier, spreken over het jodendom. Ik wil nu op focussen op die populaire theologische ideeën eerder dan de academische, omdat daarin vandaag de dag het gebrek aan contact met levend jodendom nog het best voelbaar is. Vreemd genoeg vindt men een dergelijke theologie vaak bij auteurs die zichzelf zien als vrienden van het jodendom. Ik zal u een stuk voorlezen van de informatie op de achterkant van het boek van Bram van de Beek *De kring om de Messias*, uit 2002.³⁸

Daarmee is de geschiedenis van Israël als geschiedenis van lijden gegeven. Het is de geschiedenis van het volk dat er niet hoort te zijn. [...]

35 In tegenstelling tot het bedenkelijke beeld dat Eichrodt in de jaren 30 over de joden schetste, nam de Groningse theoloog Heiko Miskotte het (traditionele) jodendom als gesprekspartner serieus, en ging te leer bij joodse denkers en schrijvers. Uniek voor zijn tijd sprak Miskotte zich ook expliciet uit tegen de antisemitische politiek in Duitsland in de jaren 30. Zie, op de website van de Miskotte Stichting, naast andere informatie over Miskotte: <https://www.miskottestichting.nl/index.php/digitaal/hoofdwerven/wezen-der-joodse-religie>. Ook op Miskotte's visie op sommige aspecten van het jodendom, met name het liberale en seculiere jodendom, kan echter een en ander aange merkt worden. Zie hierover: <https://www.rinsereelingbrouwer.nl/naar-een-vernieuwde-verhouding-tot-het-jodendom/>. De nalatenschap van Miskotte en zijn opvolger Frans Breukelman zijn vertegenwoordigd in onze leerstoelgroep door de Nieuwe Bijbelschool, en aan de PTHU in de nu vacante bijzondere leerstoel Miskotte-Breukelman, zie <https://www.pthu.nl/over-ptthu/organisatie/medewerkers/r.h.reelingbrouwer/profiel-leerstoel-miskottebreukelman/>.

36 Twee technische termen die hiervoor gebruikt worden zijn "supersessionisme" en "substitutietheologie."

37 Walter Brueggemann, *Theology of the Old Testament: Testimony, Dispute, Advocacy* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 1997), spec. 733-34.

38 Abraham van de Beek, *De kring om de Messias. Israël als volk van de lijdende Heer* (Zoetermeer: Meinema, 2004).

Hoogtepunt van deze geschiedenis is de verhoging van de messias van Israël aan het Kruis. Daar wordt Israëls God die zijn volk heeft gekozen ten diepste gekend.

Nu kunt u denken: De auteur leeft mee met het lijden van de joden, daar is toch niets mis mee? Echter, in het boek wordt het lijden van de joden voorgesteld als iets essentieels in de christelijke theologie. U zal begrijpen dat dat veel joden tegen de borst stuit. Niemand zit erop te wachten om te functioneren in iemand anders' theologie. En al zeker niet als hij of zij dan de representant is van het lijden.

Nog kwalijker is echter dat door Van de Beek, net als door Eichrodt bijna 100 jaar geleden, het jodendom ook wordt voorgesteld als een religie van lijden wanneer dit ingaat tegen de eigen joodse zelfbeleving: bijvoorbeeld als een feest van bevrijding wordt voorgesteld als een feest van lijden. Dan klopt er echt iets niet. Neem dit citaat over Pesach, het joodse paasfeest.

Als we de geschiedenis van Israël overzien, is het gene wat opvalt, hun lijden. In het verhaal dat jaar op jaar verteld wordt op het feest van Pesach wordt verhaald van de verdrukking uit Egypte. Het meest fundamentele feest van Israël bestaat uit het eten van vlees met bittere kruiden en van ongezuurde broden omdat het brood haastig moet worden klaargemaakt.³⁹

Net als bij de zware last van de sjabbat zoals voorgesteld door Eichrodt, zullen degene van jullie die bekend zijn met Pesach verbaasd zijn dat dit als een feest van verdrukking wordt voorgesteld. Pesach wordt door de joden ervaren als een feest van bevrijding, uit de verdrukking weliswaar, maar het is de bevrijding die centraal staat. Het eten van vlees met Pesach, het Pesach offer, is al bijna 2000 jaar geleden uitgefaseerd. Sinds er geen joodse tempel meer bestaat wordt het paaslam niet meer gegeten met Pesach. Ook hier zien we weer dat de enige informatie over het jodendom uit de Bijbel komt, in dit geval uit het Oude Testament. Mocht zo iemand naar een sedermaaltijd gaan, dan zou hij weten dat bittere kruiden nog wel worden gegeten, maar in combinatie met zoete spijzen om precies de combinatie van onderdrukking en bevrijding te symboliseren.

39 Van de Beek, 77.

Onderdrukking en bevrijding zijn twee kanten van de medaille bij het joodse Pesachfeest maar ook bij andere joodse feesten, zoals Poerim. Als men één kant van die medaille, die van de bevrijding en de vrolijkheid, verbergt, en alleen de donkere kant van het lijden en onderdrukking laat zien, dan geef je een vertekend beeld van het jodendom. En dan is het gemakkelijk om te zeggen: De joden moeten bevrijd worden uit hun lijden, en dat kunnen ze niet uit zichzelf want hun religie en geschiedenis is er één van alleen maar lijden, daar hebben ze de hulp van buiten, van Jezus of het christendom voor nodig. Bij Van de Beek is het nog veel vernuftiger, want hij geeft het lijden van de joden een zo belangrijke plaats en functie in de christelijke theologie dat het maar de vraag is of de joden wel uit dat lijden kunnen en moeten worden verlost. Daarmee zou de theologische constructie namelijk in elkaar tuimelen.

Tegenwicht: een realistisch beeld van het jodendom

Een dergelijke Israëltheologie vind ik zeer kwalijk en ik wil er als hoogleraar jodendom aan de PThU aan bijdragen om deze te bestrijden.⁴⁰ Ik wil er een realistischer beeld van het jodendom, vanuit de eigen joodse beleving, naast zetten. Eén van de stappen in die richting is om, naast de Hebreeuwse Bijbel, ook vroege joodse teksten uit de tijd van het Nieuwe Testament, de rabbijnse literatuur, en ook hedendaagse joodse liturgie en gebruiken te onderwijzen. De Hebreeuwse Bijbel heeft uiteraard een bijzondere plaats in het curriculum van theologiestudenten, maar als bron voor het jodendom is die onvoldoende; en hetzelfde geldt voor het Nieuwe Testament.

Ik maak het vaak mee dat mensen over het jodendom in de verleden tijd spreken, zelfs in papers van studenten: “de joden vierden het Pesachfeest, de joden spraken de priesterzegen uit.” De joden doen dat nog steeds! Of juist omgekeerd: “we kunnen van de joden veel leren over ecologie, want zij hebben het Jubeljaar.” Als het Jubeljaar al ooit gefunctioneerd heeft, dan al zeker de laatste 2000 jaar niet meer! Ik zeg niet dat dit slechte wil is, maar het heeft te maken met gebrek aan contact met levend jodendom en daar kan iets aan gedaan worden. In mijn colleges Hebreeuws kies ik daarom bewust teksten die functioneren in zowel de joodse als de christelijke liturgie, zoals de Priesterzegen en de Tien Woorden. Daarbij laat ik de studenten zien dat deze ook in het jodendom deel zijn van een levende religie, met een zich nog steeds ontwikkelende liturgie, en niet een relikwie zijn uit de Bijbelse tijd.

40 Zie ook het interview van Maaïke van Houten met Klaas Spronk en mezelf in Trouw, 3 september 2023: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/universiteit-schrapt-boek-met-schurende-teksten-over-jodendom-dit-kan-echt-niet~b9ae4e98/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>.

3.

Joodse hermeneutische theologie

3. Joodse hermeneutische theologie

Een bijkomende reden waarom een joodse Bijbelse theologie voor Jon Levenson problematisch is, is deze: De Hebreeuwse Bijbel bestaat uit vele verschillende soorten teksten, waaruit men niet één theologie of een overkoepelend thema kan distilleren. En daarnaast gaat het jodendom ook nog eens uit van een veelheid van interpretaties van Bijbelteksten. Maar juist om die reden kan er wel degelijk een specifiek joodse Bijbelse theologie bestaan. Dat is een Bijbelse theologie die accepteert, zelfs cultiveert, dat er niet slechts één correcte uitleg is voor elke Bijbeltekst maar dat elke tekst op meerdere manieren kan gelezen worden.

Michael Fishbane's Jewish Hermeneutical Theology

Deze joodse Bijbelse theologie sluit aan bij de traditionele joodse manier van denken over de Bijbel als een boek met quasi oneindige interpretatiemogelijkheden. In een dergelijke joodse Bijbelse theologie wordt het interpreteren zelf een religieuze daad namelijk een bijdrage aan de openbaring of zoals Michael Fishbane het zegt:

Interpretatie deelt daarom in de heiligheid van de Schrift, juist doordat zij deze verder onthult: de rol van interpretatie is immers niet esthetische verduidelijking of esthetisch oordeel, maar de religieuze plicht om uit te leggen en uit te breiden, en zo de oude woorden van God opnieuw actueel te maken voor het huidige moment.⁴¹

De joodse Bijbelse theologie zoals voorgestaan door Michael Fishbane, is een theologie die de Tora centraal stelt, en daarmee de joodse traditie van Bijbelinterpretatie. Hij noemt deze Jewish Hermeneutical Theology: joodse hermeneutische theologie.

Sjavoeot en Sjema

41 Michael A. Fishbane, *The Garments of Torah: Essays in Biblical Hermeneutics*, Indiana Studies in Biblical Literature (Bloomington, Ind: Indiana University Press, 1989), 38. "Interpretation therefore partakes of the sanctity of Scripture even as it further reveals it: for the role of interpretation is neither aesthetic illumination nor aesthetic judgment, but rather the religious duty to expound and to extend, and so to reactualize the ancient words of God for the present hour." Eigen vertaling

Het is vandaag de tweede dag van het joodse feest Sjavoet, het feest van matan tora, letterlijk de “gave van de Tora.” Op dit feest gedenken we dat God op de berg Sinaï de Tora aan het hele volk Israël heeft gegeven. In de traditie wordt beklemtoond dat echt iedereen daarbij stond: ook de kleine kinderen, ook de slaven, en uiteraard alle volwassen vrouwen en mannen, niet alleen de geleerden. Een bekende uitspraak stelt dat elke jood zich moet gedragen alsof hij vandaag nog aan de voet van de Sinaï staat.

Ik citeer nogmaals Michael Fishbane, uit de openingsparagraaf van zijn essay “A Jewish Hermeneutical Theology”:

Joodse theologie begint op de Sinaï. [...] Het jodendom erkent de centraliteit van dit gebeuren dat matan tora wordt genoemd, het geven van de Tora, en plaatst diens lessen in het centrum van het religieuze leven. Voor de joodse theologie, is er geen overgang naar spirituele verantwoordelijkheid die niet op een of andere manier gaat door de woestijn van de Sinaï, en staat voor deze berg van instructie.⁴²

De Tora die toen gegeven werd is niet een cadeau dat je ontvangt en op de schoorsteenmantel zet. Het is een cadeau waar je iets mee doet en waar ook een commitment aan vast zit. In de eerste plaats houdt het accepteren van de Tora natuurlijk in: ernaar te leven. Maar ook: deze te bestuderen en te onderwijzen. Dit is de kern van het Sjema gebed, dat in feite gewoon een stuk Bijbeltekst is, namelijk Deuteronomium 6: 4-9:

Luister, Israël: de Eeuwige, onze God, de Eeuwige is de enige! Heb de Eeuwige, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw kracht. Houd de geboden die ik u vandaag opleg steeds in gedachten. Prent ze uw kinderen in en spreek er steeds over, thuis en onderweg, als u naar bed gaat en als u opstaat. Draag ze als een teken om uw arm en als een band op uw voorhoofd. Schrijf ze op de deurposten van uw huis en op de poorten van de stad. (NBV21)

42 Hava Tirosh-Samuelson en Aaron W. Hughes, red., *Michael Fishbane: Jewish Hermeneutical Theology* (Brill, 2015), 145. Eigen vertaling.

In deze tekst komt alles bij elkaar. Het is een Bijbeltekst maar ook een gebed. Het gaat over God liefhebben, en over geboden onderhouden. Het gaat over onderricht aan kinderen, en over delen met andere mensen, privé en publiek. In dit meest bekende joodse gebed komen spiritualiteit, liturgie, geloof en Bijbelwetenschap bij elkaar. Het zou het motto van de PThU kunnen zijn.

Tora is niet (alleen) wet

Tora wordt nogal eens vertaald met “Wet.” Deze vertaling dekt maar een heel klein stukje van de lading van de Tora. Bovendien heeft “Wet” vaak een negatieve connotatie in christelijke context. Maar al te vaak lees je nog over de tegenstelling tussen “Wet” en “Evangelie,” en dan wordt met Wet de joodse Tora bedoeld. Die Tora wordt dan letterlijk gesteld tegenover het “goede nieuws.” Soms wordt ze nog steeds een “juk” genoemd. Maar in de joodse traditie is de Tora een cadeau dat we gekregen hebben, en het is een hele eer om de ontvanger van dit cadeau te zijn. Sterker nog, mensen kunnen zelf bijdragen aan de Tora. Latere interpretatietradities van stukken van de Bijbelse Tora worden in het jodendom namelijk ook Tora genoemd. Dit impliceert dat, als mensen de Bijbelse Tora uitleggen, het resultaat ook weer Tora wordt genoemd. Fishbane noemt dit een “hermeneutische revolutie,”⁴³ omdat die laatste Tora tot stand is gekomen zonder een nieuwe goddelijke openbaring.

Toen ik dit voor het eerst las was ik daar best van onder de indruk. Ik realiseerde me dat ik, door met studenten iets van de Tora te lezen, en ze te leren kennismaken met de joodse interpretatie daarvan, of zelfs met de Hebreeuwse taal waarmee ze zelf de Tora kunnen lezen, volgens Fishbane kan bijdragen aan de openbaring. Door dit te realiseren kreeg mijn werk, waarvan ik me toch soms afvroeg of het niet te perifeer of te elitair was, voor mij een nieuwe betekenis.

Fishbane legt sterk de nadruk op hermeneutische fijngevoeligheid: de uitlegger dient aan te voelen welk soort interpretatie een gelegenheid nodig heeft. Dit kan willekeurig lijken, en de midrasj wordt door academische exegeten ook wel eens beschuldigd van willekeur: De ene keer wordt een tekst zó geïnterpreteerd, en de andere keer op een andere manier. Maar doet men niet hetzelfde in preken en in andere situaties waar Bijbelteksten worden gebruikt om actuele situaties te duiden? Bovendien gebeurt het ook in de exegese, waar de gekozen methode altijd vooringenomenheid (bias) behelst, zelfs de zogenaamd historisch-kritische methode.

43 Tirosh-Samuelson en Hughes, 146.

4.

Joodse Studies aan de PThU

4. Joodse Studies aan de PThU

Joodse hermeneutische theologie aan de PThU

Ik ben van mening dat een dergelijke bijbels-hermeneutische theologie heel goed past in een protestantse theologische opleiding. In de protestantse traditie van sola scriptura is de Schrift de enige of voornaamste bron van waarheid; maar zelfs deze bron vraagt om interpretatie. In de protestantse traditie zijn het de mensen zelf die deze Schrift mogen bestuderen, en die daar de wijsheid uit kunnen uithalen om hun leven in te richten. Bovendien is er in de protestantse traditie, zoals in de joodse, niet één centraal gezag dat bepaalt hoe je een Bijbeltekst moet interpreteren. Daarom meen ik dat de joodse hermeneutische theologie een plaats heeft in een protestantse theologische universiteit waar studenten zelfstandig en kritisch leren denken en dus ook zelfstandig en kritisch de Bijbel leren lezen. Door de vooringenomenheid (bias) die altijd aanwezig is, in elke, ook academische, interpretatie van een Bijbeltekst, expliciet te maken, en zelfs te cultiveren, kan de hermeneutische theologie een waardevol uitgangspunt bieden voor een instelling die predikanten en geestelijk verzorgers opleidt.

Ik wil uiteraard niet zeggen dat christenen op precies dezelfde manier als joden de Bijbel moeten lezen. Om te beginnen is de christelijke Bijbel niet identiek aan de joodse. En verder hebben christenen een eigen traditie van interpretatie van het Oude en het Nieuwe Testament die anders is dan de joodse, die ze moeten verderzetten, en waartoe zij zich moeten verhouden. Maar dat neemt niet weg dat het verrijkend is voor protestants-christelijke studenten om vertrouwd te worden met de joodse manier van Bijbelinterpretatie en de traditionele joodse bronnen die daarbij gebruikt worden.

Een midrasj over de sjabbat

Laat me dit wat verder uitwerken. De joodse hermeneutische theologie gaat uit van een studie van de Bijbel met meenemen van de joodse uitlegtraditie. Deze verwijst stevast naar de rabbijnse exegese uit de eerste eeuwen van onze tijdrekening, de midrasj. Met name de midrasj is voor onze studenten relevant omdat die het soort lezing van de Bijbel bevat die het dichtst aansluit, chronologisch, qua stijl, en thematisch, bij de manier waarop de Hebreeuwse Bijbel functioneert in het Nieuwe Testament. Ik wil één voorbeeld geven van de studie van

een tekst uit de midrasj, gecombineerd met andere teksten uit de joodse traditie, dat goed aansluit bij het curriculum van een PThU student. Deze teksten kunnen de student een idee geven van de joodse hermeneutische theologie, en wat die voor haar of hem kan betekenen. De desbetreffende teksten gaan over de sjabbat.

Ik begin met een midrasj, die een interpretatie geeft van Exodus 20:8, uit de Tien Geboden, —in het jodendom zeggen we liever Tien Woorden—, in het bijzonder het Woord over de sjabbat.

Waarom zegende God de sjabbat? [...] Omdat de sabbat geen partner heeft. Zondag heeft maandag als partner, dinsdag heeft woensdag, donderdag heeft vrijdag. Maar de sjabbat heeft geen partner. [...]

Rabbi Shimon ben Jochai leerde: De Sjabbat zei tot de Heilige, gezegend zij Hij: 'Meester van het universum, alle andere dagen hebben partners, maar ik heb geen partner.' De Heilige, gezegend zij Hij, zei tegen haar: 'De gemeenschap van Israël is jouw partner.' Toen Israël voor de berg Sinai stond, zei de Heilige, gezegend zij Hij, tegen hen: 'Herinner je de afspraak die Ik met de Sjabbat heb gemaakt: de gemeenschap van Israël is jouw partner.' Dat is de betekenis van de uitspraak in de Tien Woorden: "Gedenk de sjabbatdag om die heilig te houden"

(Exodus 20:8).⁴⁴

In deze midrasj wordt de sjabbat op een verhalende manier gepresenteerd als het bijzondere maatje van Israël. Dat heeft God aan de sjabbat beloofd; maar Israël wordt er ook op gewezen dat zij een goede partner moeten zijn voor de sjabbat. Het "gebod" van het "heilig houden" krijgt hier een eigen betekenis, die meteen veel minder zwaar overkomt. Het is geen gebod, en zeker geen "zware last" maar een band met een partner, een vriend, of zelfs een liefdesband.

⁴⁴ Genesis Rabbah 11:8, eigen vertaling. Voor de originele Hebreeuwse tekst zie https://www.sefaria.org/Bereshit_Rabbah.11.8?lang=bi.

Lecha dodi

Naast deze midrasj uit de vierde eeuw, kan ik een liturgisch lied leggen, dat oude wortels heeft maar vandaag nog steeds wordt gezongen in de synagogedienst op vrijdagavond die kaballat sjabbat heet, het “ontvangen van de sjabbat.”⁴⁵ Hier is geen twijfel meer over de aard van het partnerschap tussen de gemeente en de sjabbat: De sjabbat wordt ontvangen als een bruid. Het lied staat bekend als Lecha Dodi, naar de eerste woorden “Ga, mijn vriend.” Ik citeer een paar verzen uit het langere lied en daarna zal mijn collega Barry Hartog een deel van Lecha Dodi voor u zingen.

Ga, mijn vriend, de bruid tegemoet; laat ons de Sjabbat ontvangen.

‘Gedenk’ en ‘Houd’, in één woord gezegd, de God die Eén is heeft het ons laten horen. De Eeuwige is één en Zijn Naam is Eén, Hem zij eer en glorie en pracht.

Ga mee de Sjabbat tegemoet! Zij is een bron van zegen. Van het vroegste begin was Zij het meest geliefd, het slot van de schepping, maar het eerste bedacht.

Verjong je, sta op uit het stof, kleed je in je feestgewaad, Mijn volk. Door de zoon van Jisjai uit Bét Léchem nadert de verlossing mijn ziel.

Ontwaak! Ontwaak, jouw licht komt naderbij, Sta op mijn licht! Word wakker, word wakker, en zing en lied. Gods glorie wordt jou nu geopenbaard.

Kom dan in vrede, kroon van je geliefde, kom in blijdschap, kom in vreugde met de getrouwen van Gods volk, kom toch o bruid, kom toch o bruid!⁴⁶

45 De auteur is Sjloomo ha-Levi Alkabetz, een 16e-eeuws rabbijn en kabbalist uit Safed. Bij de laatste strofe is het de gewoonte om zich om te draaien naar de deur van de synagoge om de sabbat te begroeten.

46 Vertaling met wat aanpassingen uit het gebedenboek van de Liberale joodse gemeenten in Nederland: Seder Tov Lehodot (Amsterdam: Nederlands Verbond voor Progressief jodendom, 2014), 203-205.

U zal misschien verbaasd zijn over het vers over de zoon van Jisjai uit Betlehem. Maar dit is wel degelijk een joodse tekst. Hieraan kan je zien dat de christelijke en de joodse messiasverwachtingen gebruik maken van dezelfde motieven uit de Hebreeuwse Bijbel.

[Laten we nu luisteren naar mijn collega Barry Hartog die Lecha Dodi voor ons gaat zingen]

Het belangrijkste dat ik met u wilde delen is de vreugde die uit dit lied blijkt, zelfs wanneer de ogenschijnlijk strenge termen “gedenk” en “houd,” worden gebruikt. Ik kan u vertellen dat dit lied het hoogtepunt is van de vrijdagavond-dienst en door iedereen wordt ervaren als een spiritueel, verbindend, en zelfs ontroerend moment.

A.J. Heschel over de Sjabbat

Tenslotte leg ik naast de midrasj en het liturgische lied een passage uit The sabbath van Abraham Joshua Heschel (1951),⁴⁷ het boek dat ik al eerder noemde omdat Levenson ernaar verwees, in zijn reactie op Eichrodt. Levenson vroeg zich af hoe Eichrodt zou hebben gereageerd als hij Heschel over de sjabbat zou hebben gehoord.

Gedurende zes dagen van de week is de geest alleen, veronachtzaamd, in de steek gelaten vergeten. Werkend onder spanning, gebukt onder zorgen, verstrikt in ongerustheid, staat de mens niet open voor hemelse schoonheid. Maar de geest wacht op de mens om zich bij hem te voegen. Dan komt de zesde dag. Ongerstheid en spanning maken ruimte voor de opwinding die aan een grote gebeurtenis voorafgaat. De sabbat is er nog niet, maar de gedachte aan haar naderende komst wekt in het hart een onstuimig verlangen om er klaar voor te zijn en het waard te zijn haar te ontvangen.⁴⁸

47 Tirosh-Samuelson, Hughes, and Tirosh-Samuelson, *Michael Fishbane*, 146.

48 Abraham Joshua Heschel, *De Sabbat, Zijn betekenis voor de moderne mens & vernieuwing vanuit de traditie; Een joodse visie op verbondenheid*, vertaling Daniël Mok and Henk De Bie (Amsterdam: Abraxas, 2006), 77. In de vertaling van Mok staat “zijn komst,” en “hem ontvangen,” wat overeenkomt met het grammaticale geslacht van “sabbat” in het Nederlands. Vanwege de identificatie met bruid en koningin behandel ik de sjabbat liever als een vrouwelijke term.

Ik had vele passages kunnen kiezen want het boek rijgt parel op parel, maar deze leek me wel te passen, omdat het niet de sjabbat, maar de andere dagen, voorstelt als een last, en de sjabbat als de bevrijding van die last. En als u nog niet overtuigd bent raad ik u het gedicht “Prinzessin Sabbat” van Heinrich Heine aan, waar hij heel beeldrijk beschrijft hoe de vermoeide, beschimpte jood opleeft en een prins wordt als de sjabbat begint.⁴⁹

⁴⁹ <https://opensiddur.org/prayers/solilunar/shabbat/seudat-leil-shabbat/prinzessin-sabbat-princess-shabbat-heinrich-heine-1851/>.

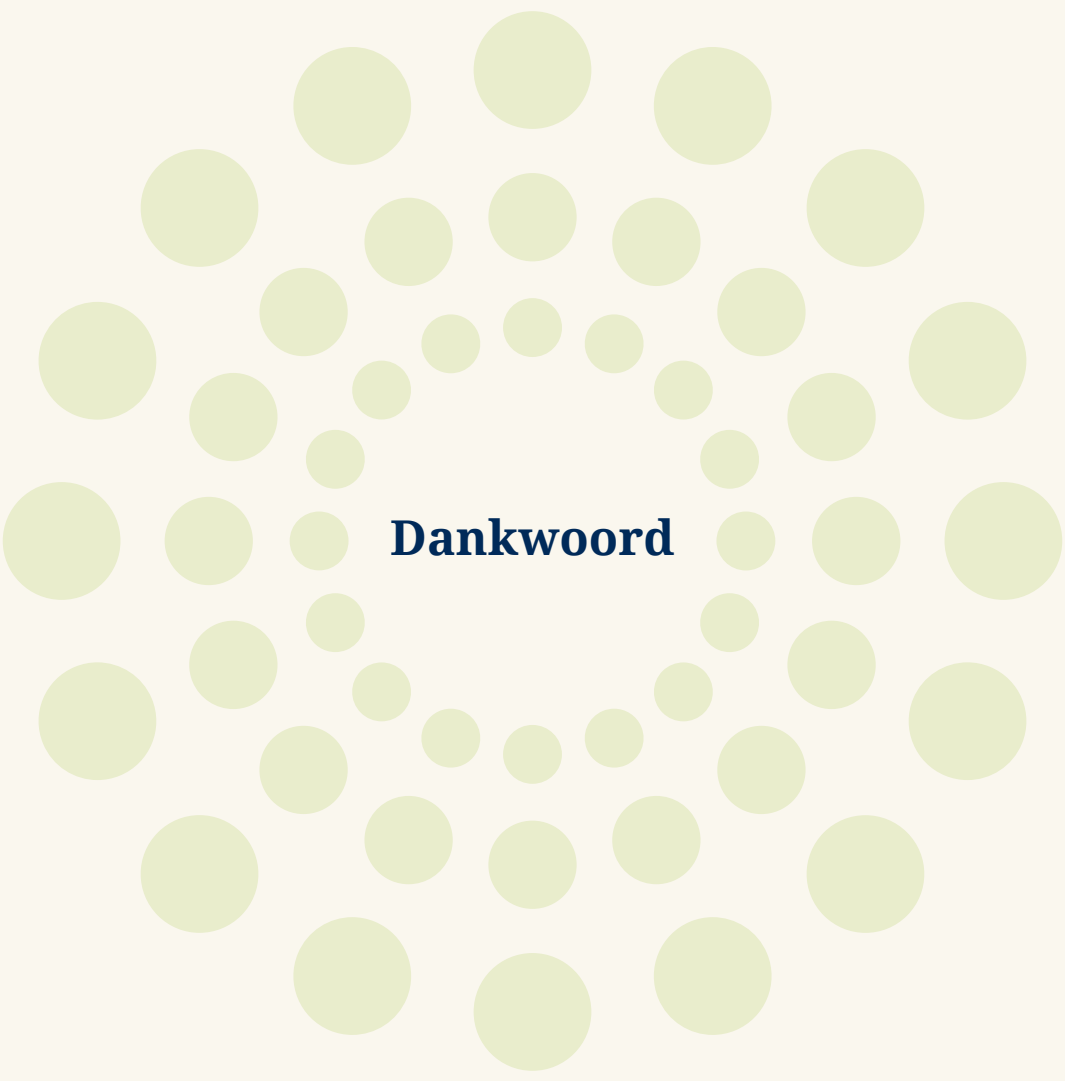
5.

Voorbij de theologische jood

5. Voorbij de theologische jood

Ik begon deze lezing met het schetsen van de constructie die ik “theologische jood” heb genoemd: een christelijk stereotiep beeld, niet gebaseerd op werkelijk contact met joden, maar bedoeld om de eigen identiteit te bevestigen. Helaas is en was de “theologische jood” vaak gebaseerd op bepaalde lezingen van Bijbelteksten. De traditionele joodse lezingen van de Bijbel moeten uiteraard ook in hun context worden beschouwd. Echter, de joodse visie op Bijbelstudie als een bijdrage aan de openbaring, door voortdurend opnieuw te interpreteren en te actualiseren, zoals Fishbane het stelt, past volgens mij goed bij een Protestantse Theologische Universiteit. Zij sluit langs de ene kant aan bij de protestantse nadruk op persoonlijke Bijbelstudie; en langs de andere kant biedt de joodse uitleg, die vaak gebruik maakt van verhalen en beelden, misschien wat “lichtheid” en vreugde aan de Bijbelstudie, zoals joden ook vreugde in de sjabbat vinden. Daarnaast is een notie van de joodse manier van denken over de gedeelde, levende, Bijbel belangrijk voor het gesprek, voor de dialoog tussen joden en christenen, om echt een idee te krijgen hoe je dialoog-partner denkt. Dit kan hopelijk het construct van de “theologische jood,” die toch nog steeds “rondwaart”⁵⁰ in kerken en populaire theologie, wat bijstellen.

50 Om maar weer een ander stereotiep beeld, dat van de “wandelende Jood,” te gebruiken.

Dankwoord

Dankwoord

Dit brengt mij bij mijn dankwoord. Ik dank het College van Bestuur voor het in mij gestelde vertrouwen om mij op de leerstoel Judaïca te benoemen. Ik dank de raad van Toezicht en de Generale Synode van de PKN die met de voordracht tot de benoeming hebben ingestemd. Ik wil hierbij expliciet vermelden dat ik het erg op prijs stel dat ik als eerste niet-protestants-christelijke docent, en later hoogleraar, aan de PThU deze aanstelling heb gekregen. Dit vertrouwen in mij, als joodse docent, stemt me tot nederigheid, en deze openheid tot vreugde. Ik voel me hierdoor extra gesteund in mijn taak om de Joodse Studies in het onderwijs en onderzoek van de PThU de plaats te geven die het toekomt.

Ik dank de collega's van de leerstoelgroep Oude Testament en Jodendom die mij hebben geaccepteerd als leerstoelgroepvoorzitter en die me steunen en helpen bij alle taken die daarmee gepaard gaan. Ik ben erg blij met de harmonieuze verhoudingen in deze leerstoelgroep en kijk uit naar de verdere samenwerking. Marjo Korpel, Paul Sanders, Barry Hartog, Marco Visser en Willem Smelik, we zijn een mooi team. Binnenkort wordt het nog uitgebreid met twee talentvolle nieuwe collega's. Ik ben ook erg gesteld op de intensieve en evenzeer zeer harmonieuze samenwerking met de collega's van Nieuwe Testament en Kerkgeschiedenis, in het bredere verband van Sources. Ik noem met name leerstoelgroepvoorzitter Annette Merz en haar vervanger Aza Goudriaan.

Klaas Spronk, niet alleen waarnemend rector maar ook mijn voorganger als leerstoelgroepvoorzitter, wil ik in het bijzonder bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik waardeer het ontzettend dat jij, Klaas, me hier vandaag nog kan toespreken.

Mijn speciale waardering gaat naar mijn voorgangster, Dineke Houtman, die de wegen aan de PThU voor me gebaad heeft, en naar Piet van der Horst, onder wiens vleugels ik als heel jonge docent werd opgenomen aan de faculteit theologie van de Universiteit Utrecht, en wiens werk ik, op mijn bescheiden manier, probeer verder te zetten.

Barry, Willem, en Marco, dank voor het meelezen van deze tekst en de waardevolle feedback. Albertina Oegema, jij kan hier vandaag niet zijn maar je volgt het vast via de livestream: veel dank voor het meelezen en nalezen, minutieus zoals altijd.

Paul en Barry, dank voor het voorzitten van het symposium vanmiddag. Ik wil hierbij ook de sprekers op het symposium bedanken, Dineke Houtman, Judith Frishman, Willem Smelik, Eric Ottenheijm en Eeuwout Klootwijk: behalve goede collega's ook stuk voor stuk gewaardeerde vrienden.

Collega Hanna Rijken, dank voor de soepele samenwerking rond de voorbereiding van het muziekprogramma voor vandaag, samen met het altijd weer fantastische Vocaal Theologen Ensemble, voor deze gelegenheid samen met chazzan Myriam Lipovsky, en, nogmaals, solist Barry Hartog. Complimenten allemaal!

Ik dank al mijn studenten die ik mag inleiden in de wonderen van het Bijbels Hebreeuws, de joodse interpretaties van de Hebreeuwse bijbel, en het jodendom in het algemeen. Ik dank mijn promovendi en aspirant-promovendi. Hun getal is nog klein maar ik heb goede hoop, en zie al tekenen, dat het snel zal groeien.

Ik ben erg blij met de grote vertegenwoordiging van de Liberale Joodse Gemeenten in Nederland, en in het bijzonder van de LJG Utrecht, mijn joodse thuishaven. Toda raba Corrie Zeidler, mijn rabbijn, voor je aanwezigheid hier. Heel fijn dat een mooie delegatie mede-bestuursleden van de LJGU hierbij is, naast vele andere leden van mijn synagoge.

Alle collega's, vrienden en kennissen uit uiteenlopende verbanden, ik waardeer het erg dat jullie hier zijn.

Dan mijn familie: mijn moeder kon vandaag helaas niet fysiek aanwezig zijn maar ik ben zeker dat ze de opname van de livestream met belangstelling zal bekijken, samen met mijn zus, Katleen. Mijn vader heeft deze mooie dag helaas niet mogen meemaken maar ik weet zeker dat hij apetrots zou zijn geweest en wellicht had hij altijd al wel geweten dat deze dag eens zou komen.

Mijn drie prachtige dochters, Judi, Hanna en Ester: geweldig dat jullie hier alle drie zijn, met jullie partners. Ik heb jullie zien opgroeien tot evenwichtige jongvolwassenen en ik ben benieuwd naar alle verder ontwikkelingen in jullie leven.

Tenslotte Rob, mijn echtgenoot, loopmaatje, mede-nomade, privé-fotograaf, en intellectuele sparringpartner. Dank voor je interesse in mijn werk, het meelesen en meedenken. Maar ook, fijn dat je mij letterlijk met mijn voeten op de grond houdt in mijn soms wel erg esoterische werk.

Ik heb gezegd.

Protestantse Theologische **Universiteit**

WWW.PTHU.NL

ISBN 978-90-833656-9-5

9 789083 365695